

HALK KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA KAHVEHANELERİN TOPLUMSAL VE MEKÂNSAL DÖNÜŞÜMLERİ DİYARBAKIR KENT ÖRNEĞİ

**Social and Spatial Transformations of Coffee Houses Within The Context of
Folk Culture: The Case of Diyarbakır**

Yrd. Doç. Dr. Kamuran SAMİ*

ÖZ

Kentsel mekân bağlamında, geleneksel bir kentin dışavurum öznesi olan kahvehaneler, Diyarbakır kent yaşamı içinde eskiden olduğu gibi bugün de toplumsal işlevlerini sürdürebilmektedir. Kentin mekânsal çatısına yön veren toplumsal, ekonomik ve kültürel örüntülerin insanlara dayattığı yeni kabuller potasında; bugünün kahvehaneleri bohemlerin uğrak yeri olarak görülse de, bu mekânların eskiden sahip oldukları toplumsal roller ile işlevleri bir tevatiir olarak güncelliğini hala koruyabilmektedir.

Kahvehaneler, geleneksel bir kültürün egemen olduğu kentlerde; gün boyu iletişimin sürdüğü kent meydanlarında veya daracık sokaklar arasında konumlanan ve toplumsal yaşamın kültürel aidiyetlerini ifade eden mekânlar olarak bilinmektedir. Bu tür kentlerin toplumsal döngülerini belirleyen cami, konut ve çarşı arasında kültürel bir işleve sahip olan kahvehaneler; insanların (erkekler) boş zamanlarda buluşabileceği veya sohbet edebileceği bir mekân olarak her dönemde bir cazibe merkezi olagelmıştır. Toplumsal dokuda egemen cinsiyet (erkek) üzerinde kimlik bulan ayrıksı sosyalleşme olgusu, kendi sosyal sınıfı içerisinde gerek sözlü ve gerekse seyirlik eğlenceler düzenleyerek, kahvehane mekânına cinsiyete dayalı kültürel bir anlam yüklemiştir.

Bu çalışma, toplumsal yapının örüntüleriyle son derece bütünleşmiş olan kahvehanelerin günümüzdeki mekânsal ve toplumsal dönüşümleriyle birlikte halk kültürü bağlamında serencamını ortaya koyabilmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Kahve ve Kahvehaneler; Sosyal, Kültürel ve Mekânsal Dönüşümler; Diyarbakır.

ABSTRACT

Coffee house(s) serving as the figure of the outward expression of a traditional city within the context of urban space can maintain their social functions within the urban life of Diyarbakır as in the past. Though the coffee houses today are considered to be a haunt(s) of bohemians in the light of forced social acceptances dictated by social, economical and cultural patterns guiding the spatial admixture of the city, the well-established social roles and function(s) of these spaces can still preserve their actuality as a matter of fame.

In cities dominated by as traditional culture, coffee house(s) are known to be the spaces situated in city square(s) hosting the all-day-long communication or in snug streets and demonstrating the life's cultural sense of belonging. Undertaking a cultural function between mosque, home and bazaar, the so-called monuments of such cities, coffee houses have served as a figure of attraction in every period as a space where people (men) could meet or chat in their idle time. By staging both verbal and theatrical amusements within its own social class, the anomalous phenomenon of socialization characterized by the dominant gender (male) in the social texture has instituted a gender-based cultural meaning upon the coffee house.

This study is aimed at revealing the evolution of coffee houses within the context of folk culture by shedding light on today's spatial and social transformations of coffee houses that have well fused with the patterns of social life.

Key Words

Cafés and Coffee Houses; Social, Cultural and Spatial Transformations; Diyarbakır.

*"Hükümdarların şölenlerine katılmaktansa,
Kahvehanede oturmayı yeğlerim
Çünkü o şölenlerde konuk ev sahibini ağırlar".*

Mir Haydari, İranlı ozan, 17. Yüzyıl[Goushegir 1998:169].

"Kahvehanede buluşuyoruz ya da onu her zaman gittiği kahvehanede bulabilirsiniz gibi cümleler yaklaşık 300 yıldır toplumsal yaşamın demirbaşısıdır"

[Heise 2001:109].

* Dicle Üniversitesi Müh. Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, samikamuran@gmail.com

1. GİRİŞ

Kahvehaneler mekânsal anlamda ilk olarak İslam dünyasında ortaya çıkarken, aslında o zamana kadar toplumsal sınıflar arasında eksikliği görülen; fakat bir türlü ortaya çıkamayan veya örtük kalan bir kurum olmuştur (Yıldız 2007:197). Mekânsal anlamda kurumsal kimliğini yaratamamış kahvehaneden önce, insanlar belli durumlarda bir araya gelmelerini sağlamak için kutsal mekânları (cami, kilise v.b.) kullanmışlardır. Ancak kutsal mekânlara atfedilen değerler; insanların kendi aralarında rahatça hareket edebilmelerine bir sınırlama getirmektedir. Buna karşın kahvehaneler ise insanlararası ilişkilerde tüm fiziki engelleri ortadan kaldırmıştır.

Toplumsal temsiliyeti sağlayan kahvehanelere gitme arzusunda, bu mekânlara bir fincan kahve içme isteği ile değil; sosyal bir ortama girme, eğlenme ve başka kişilerle görüşme talebi belirleyici olabilmektedir (Deniş 2008). Kahvehaneler; var oldukları toplumsal hayatın içinde sosyo-kültürel yaşamda köklü değişimlere sirayet ederek, evin dışında (Resim 1) gelişebilen bir toplumsal hayatın önünü açmıştır. Geleneksel Türk toplum hayatında önemli bir yere sahip olan kahvehaneler; toplumsal iletişim biçimlerini yönlendirebilmeyi sağlayan kamusal alanlardan biri olmuştur. Toplumun geleneksel hayat tarzıyla bütünleşmiş olan bu mekânlar; yüzyıllardan beri toplumsal hayat içinde yer alarak, boş zamanlara yer açmanın yanında siyaset, güncel sorunları paylaşma ve kültürel işlevlerle toplum katmanları arasında bir iletişim aracı olarak görev üstlenmiştir.

Resim 1. Ulucami'nin önü ve erkek cinsiyetine dayalı toplumsal görünüm (Diyarbakır, 2009).

Geleneksel toplumsal hayat ve kültürün baskın olduğu şehirlerde, semavi kutsal kitaplara derinden bağlı eski toplumların kentsel nirengi noktalarını belirleyen çarşı, pazar, hamam ve cami arasında kendine yer arayan kahvehane; yeni bir kamusal mekân olarak ortaya çıkmıştır (Carlier 1998:199). Eldeki kaynaklar kendi içlerinde tezatlar oluşturmakla birlikte, kahve ve kahvehanenin Arap kökenli bir kurum olarak kabul gördüğü ve daha sonrasında da farklı coğrafyalara yayıldığı benimsenen bir görüştür. Türklerin 16. yüzyılın sonunda başlayarak, hem içecek olarak kahveyi ve hem de kurum olarak kahvehaneyi dindeşlerinden fazla bir şekilde benimseyerek, kamusal bir mekâna dönüştürdükleri bilinmektedir (Hattox 1998:67).

Yakındoğu'nun birçok şehrinde sınırlı bir işleve sahip kahve dükkânlarından daha farklı ve gösterişli olan kahvehanelerin İstanbul ve Anadolu'nun farklı şehirlerinde var olduğu bilinmektedir. Anadolu'nun mistik bir bölgesinde yer alan Diyarbakır, eski kahvehanelerinde üstü hasırlarla örülmüş kürsüler (tahta oturak) yapının önüne bırakılarak, açık havada gelip geçeni seyretmek, sohbet ortamı yaratmak ve nargile içenlere dinlenme olanağı sunulabilmekteydi. Eski kahvehaneler özel alan ile kamusal alan arasında işlevsel veya kılışsal sonuçlara önsel olarak atıfta bulunulmayan erkeklere özgü mekân örnekleridir. Günümüz kent yaşamında ise, kamusal sosyal mekân kavramının erkeklerle; özel kavramın da kadınlarla özdeşleştirilmeyeceği bir görünüm sergilemektedir (Resim 2).

Resim 2. Dicle ve Fırat Kültür Merkezi avlusunda toplumsal cinsiyetin mekân ve zaman paylaşımı (Diyarbakır, 2009).

2. KAHVE VE KAHVEHANELERİN TARİHSEL HİKÂYESİ

Kahve, aynı isme sahip ve fidan boyunda olan küçük bir ağacın meyvesi (Resim 3) olarak bilinmektedir. Yemen'in en sıcak bölgelerinde yetişen kahve, fındık gibi sert bir kabuk içinde bulunur ve kabuk kırılınca içinde kahve çekirdekleri çıkar. Yemen kökenli olarak bilinen kahvenin 16. yüzyılın ilk yarısında Suriye'ye ve bu ülke üzerinden de İstanbul'a(1554) getirildiği rivayet edilmektedir (David 1998:125). Kahvenin ortaya çıkışıyla birlikte bu içecek maddesinin uzun bir zaman aralığında yalnızca Araplar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bir asır sonrasında da kahve, Suriye, Mısır, İran ve Hindistan'da yayılmaya başlamıştır. Kahvenin Yakınoğu ülkelerinde yayılarak İstanbul'a gelişi ve burada ilk kahvehanelerin açılması 1555 yılında olmuştur (Birsal 2009:11).

Resim 3. Kahve ağacı ve meyvesi.

Kahvehaneler 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı imparatorluğunun sosyal hayatında yer alan kamusal mekânlardan birisidir. Osmanlı hükümlerinin en parlak döneminin yaşandığı bu yüzyıldan başlayarak; Tanzimat, Meşrutiyet ve sonrasında Genç Cumhuriyet döneminin sancılı geçen sosyal değişimin nirengi mekânları içinde kahvehanelerin yer aldığı bilinmektedir (Ediz 2008:180). Kahvehanelerin yapılanma süreçleri birçok çalkantıyı bünyesinde barındırmakla birlikte; onların toplumun sosyal katmanlarını oluşturan gruplar ara-

sında kültürel dönüşümü eğlence olgusuyla birleştirerek değişimin en önemli figürleri haline geldikleri söylenebilir. Osmanlı toplumsal hayatının yeniden kodlanan sürecini yaşama sokan Tanzimat Fermanı sonrası hayat bulan kültürel çeşitlilik, toplumsal gruplar arası esnek geçişler ve sosyal zenginliğin sokağa yansıyan tezahürüyle işlevini zenginleştiren kahvehaneler; ev-cami-çarşı üçlüsü etrafında sıkışan hayata yeni bir ruh getirmiştir.

Resim 4. Sokakta sosyal hayat'; (Ayine, no.28, Mart 1992, Aktaran: Georgeon 1999:62).

Tarihsel döngüler içinde ortaya çıkan kahvehaneler; Ortadoğu'da kimlik bulan ve daha sonraları da dünyanın değişik yerlerine yayılan toplumsal bir kurumdur. Etimolojik olarak "kahve evi" anlamına gelen kahvehane; kahve tüketilen bir yer olarak kurulmakla birlikte bu mekânlar zamanla sohbet ve dedikodu (Resim 4) edilen, eğlenen, dinlenen, dini ve güncel tartışmaların yapıldığı ve halk hikâyelerinin anlatıldığı kültürel mekânlara dönüşmüştür (Nişli 2008). 16. yüzyıldan günümüze kadar geçen sürede kahvehaneler mekânsal özellikleri itibarıyla toplumsal düzen içinde yarattıkları kültürel işlevlerine birçok değişimi katarak gelişebilmişlerdir. Siyaset (Resim 5), eğitim, sanat ve ticaret gibi birçok farklı konunun ele alındığı ve tartışıldığı kahvehaneler; zaman içinde değişik gruplara ayrılmıştır. Kamusal mekân olan bu kahvehaneler buldukları semtin sosyal yapısına göre mahalle, hamal, esnaf,

tulumbacı ve semai kahvehaneleri olarak isimlendirilmişlerdir (Ediz 2008:182). Osmanlı İmparatorluğu'nun reform hareketlerinin cereyan ettiği yıllara tanıklık eden İngiliz gezgin "Charles Mac Farlane"; şehir hayatında ortaya çıkan yeni sosyo-kültürel doku üzerine yaptığı gözlemlerinde şu tarihsel yargısını dile getirir: "Türkler kahvesiz yaşayamaz" der (İşoğlu 10.03.2009). Oryantalist bir gezgincinin gözlemlerinden ortaya çıkan bu yargı; sürekli bir değişim içinde olan hayatın kültürel boyutunda kendi alışkanlıklarının izini süren, kahve ve tütünün verdiği zevki bütün dünyevi nimetlerin üstünde gören geleneksel Türk'ün yaşam tarzına göndermelerde bulunmaktadır.

Resim 5. Suriçi Bahkçılar Semtinde Sofi Galip'in kahvehanesi? (Diyarbakır, 2009).

Osmanlı geleneksel toplum kültürünü temsil eden cami, medrese ve saraylı üçlüsünün dışında 16. yüzyılda sivil bir anlayışla toplumsal hayata dâhil edilen kahvehane toplumsal erki elinde tutan tabaka tarafından kuşkuyla bakılan bir kurum olmuştur (Yaşar, 2006). "Kahvehaneler siyasal iktidarın ilkeleri dışındaki karşı fikirlerin üretildiği yerlerdi. Görece özerklikleri, sayılarının fazlalığı ve halkın örgütlü olarak toplanabilecekleri başlıca mekânlar olmaları nedeniyle, bu mekânlarda siyasal iktidarın politikalarına karşı olan görüşlerin üretilmesi daha rahattı" (Öztürk 2006:494). İnsanların günlük hayatlarında istedikleri zamanda toplanabildikleri, fikir ve bilgi alışverişinde buldukları, yaşadıkları çevrede gelişen olaylardan haberdar oldukları ve bir araya geldikleri

kahvehaneler; mevcut siyasi otoritelerin her zaman kuşkuyla baktıkları mekânlar olmuştur. Kahvehaneler zamanla gelişerek elde ettikleri yetkinlikle toplumsal hayatın tam merkezinde, herhangi bir yerin köşe başında veya meydanın tam orta yerinde kendini gösterebilmektedir. Bu mekânlar muhabbet yerleri olma özelliklerini aşarak, bilgi öğrenilecek yerlere dönüşmüşler (Ediz 2008:183). Kahvehane sohbetlerinin yavan ve kısır bir döngü etrafında geliştiğine dair yaygın bir kanı vardır. Ancak kahvehanelerin toplumsal yapıyla birlikte değişime uğrama ve kahvehanelenin nitelikli bir mekân olma özelliğine kavuşmasıyla bağlantılı olarak; bu mekânlarda sanat ve edebi tartışmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Daha sonraları Avrupa'da da olduğu gibi, kahvehane bir tür edebiyat forumuna dönüşmüştür (Hattox 1998:89).

20. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan dönemde; fıkra, inceleme, hatıra ve denemeler üreten yazarlar ile bazı önemli şahsiyetlerin şiir ve hikâyelerine konu olabilen kahvehaneler, Türk yazın tarihinde yerini almıştır. Türk toplum hayatının önemli mekânlarından biri olan kahvehaneler, 20. yüzyılın başından bu yana Müslümanların ağırlıkta olduğu ülkelerde geniş halk kitlelerinin okuryazarlaştırılmasıyla birlikte toplumsal önemlerini büyük oranda yitirmişlerdir (Yağbasan, Ustakara 2008:239). Ülkemizde kahvehanelerin benimsenmiş oldukları toplumsal işlev bağlamında orta ve alt sınıfa hitap etmiş, bu sınıfların sosyal ve siyasal ortamda var olabilmelerini belirleyen mekânlar içinde yer almıştır. Semtlerin birer odak noktaları haline gelmiş olan kahvehaneler; Cumhuriyet sonrası gelişme sürecine giren kapitalizmle birlikte şehirlerin gelişme döngüleri içinde kendilerine hep bir yer bulabilmişlerdir (Deniş 2008).

2.1. GELENEKSEL TOPLUMDA KAHVEHANELERİN SERENCAMI

İnsanlar; toplumsallaşma hareket ve kabiliyetlerini birbirinden farklı çevre ve mekânda icra etme yeteneğine sahiptirler. Türk toplumunun geleneksel yaşam alışkanlıkları içinde kahvehaneler önemli bir toplanma yeri olma işlevini görmektedir (Öztürk 2005:20-21). Geleneksel değerler

örgüsü etrafında toplumsal yaşam kodlarını oluşturan Türk toplumunun hayatında kahvehane kültürü önemli bir yer tutar. Bu kamusal mekânların en önemli niteliği; topluluk halinde bulunan bir grup insanın ortak ihtiyaçlarını tanımlı bir alanın içinde değerlendiriyor olması vardır (Nişli 2008). Toplumsal hayatın gün boyu sürdüğü meydanlarda, daracık bir sokağın başında bitiveren bir meydancıkta veya sokakların kesişme noktalarında konumlanan kahvehaneler; kapalı, yarı açık veya açık mekânlarıyla hareket halindeki toplumsal bir hayatın uğrak yerleridir (Günçe; İlkın 2005:308). Doğaçlama bir toplumsal kimliğe bürünen bu mekânlar; ticari ve sosyal fikirlerin yanında, önemli siyasi kavramların ortaya çıkışına da ev sahipliği yapmıştır. Kahvehane insanları; kahvehanelerin hem yaratıcıları ve hem de birer beşeri ürünleri konumundaydılar. Bir sokağın yanı başında girilen bir dükkânda veya küçük bir alışverişte; bir fincan kahve ya da bir bardak çay içmeden (özellikle Türkiye’de) çıkılması olağan bir durum değildir.

Türkiye’deki kahvehaneler, kuruluşlarından itibaren Batı dünyasındaki örneklerin aksine; kendi müdavimlerini diğer kesimlerinden izole etmeden mekânsal kültürünü yaratmıştır. Bu kamusal mekânlarda, insanlar kahvehanede yapılan etkinliklere göre farklı bölümlere ayrılmış mekânlarda kendilerine yer bulabilmekteydi. Hayatın sürdüğü alanlarda fiziki mekânın sembolik anlamlarından arındırılmış birer boş mekânlar olmadığını ancak toplumsal bir bakışla nesnelere odaklandığımızda ise bu mekânların okunabilir işlevlerini görebilmekteyiz. Farklı toplumsal grupların kent yaşamı içindeki ilişkilerinde; somut mekânın kültürel, siyasi ve ekonomik anlamlar taşıdığı ve toplumsal katmanlar arasında kültürel bir ilişki sağladığını söyleyebiliriz.

Geleneksel toplumsal yapının kodlanmış hiyerarşik düzende, kahvehane kültürünün Yakın Doğu’daki Arap ve Müslüman toplumların belleğindeki tezahürü; kültürel bir kimlik vurgusu olarak ortaya çıkmıştır. Toplumsal kabullerin belirlendiği yeni içecek, beslenme alışkanlıkları,

konukseverlik ilkeleri; günlük davranış biçimleriyle insanlar arası bütünleşmeyi kahvehane mekanı üzerinde sağlayabilmekteydiler (Desmet-Grégoire 1998:15). Toplumsal yaşamın çetrefil döngüsünü mekânsal boyutta tanımlı hale getiren “yer” olgusu; insanlar arası ilişkileri sağlayan kamusal ve özel mekânlar üzerinde iletişime aracılık ederek, toplumun kültürel sürekliliğine alan açmaktadır (Glassie 2005:232). Türkiye’de geleneksel kent yaşamında toplumsal değerlerin dışavurumunu temsil eden kahvehaneler; günlük yaşamın alışkanlık yaratan mekânlarına dönüşmüştür. Gündelik hayat içinde gününbirlik uğrayanlar olmakla birlikte, asıl olan bu mekânı anlamlı kılan müdavim müşterilerin olmasıdır.

Osmanlı’da kahvehanelerin kamusal mekân olarak yayılmasını sağlayan nedenler, toplumun yaşam tarzıyla ilişkilidir. Osmanlı’da egemen olan cinsiyeti belirleyen erkeklerin hayatlarında dini mekânı tanımlayan cami, özel mahrem yaşamın geçirildiği konut ve yaşamın idamesini sağlayan ticari mekândır. Bu mekânların dışında kamusal bir alan olma kimliğini taşıyan kahvehaneler; yeni bir kamu mekânı olarak toplumsal döngüyü var eden değerler arasında iletişimi sağlayan merkezlere dönüşmüştür (Nişli 2008).

Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin devletçilik politikasına özdeş olan modernleşme hareketleri kahvehanelere yansımaları çok uzun bir zaman almadan gerçekleşti. 1930’lu yıllardan itibaren kahvehaneler de modernleştirme adı altında gerek mimari anlayışta, gerekse kahvehane eşyalarının modernleştirilmesi boyutunda girişimler ortaya çıkmıştır. Ancak Doğu kültürünün tembelliğini temsil ettikleri gerekçesiyle kahvehane mekânları uzun bir dönem elit tabaka tarafından acımasız eleştirilere maruz kalmıştır.

II. Dünya savaşına girildiğinde kahvehaneler için örnek alınan model artık “Doğu” olmaktaydı. Büyük çabalarla başlatılan “Asri Kahvehaneler” projesinin yeni adı, artık “Şarkvari Kahveler” projesine dönüştürülmüştür. Daha önceleri eleştiri alan peyke, kerevetler 1941’deki Türk kah-

vehanesinin aslı unsurları haline getirilmiştir (Öztürk 2005:267-268).

2.2. KAHVEHANE VE TOPLUMSAL BELLEKTE DEĞİŞİMLER

Kahvehaneler üzerine yapılan tartışmalar, Osmanlı'dan Genç Cumhuriyet'e kadar devam ede gelmiştir. Yeni cumhuriyetle birlikte kahvehanelere yönelik eleştiriler yoğunlaşmış ve "asrı kahvehaneler projesi" üzerine o günün aydınları arasında büyük tartışmalar yaşanmıştır.

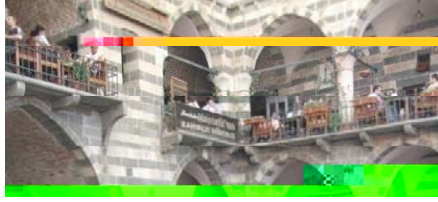
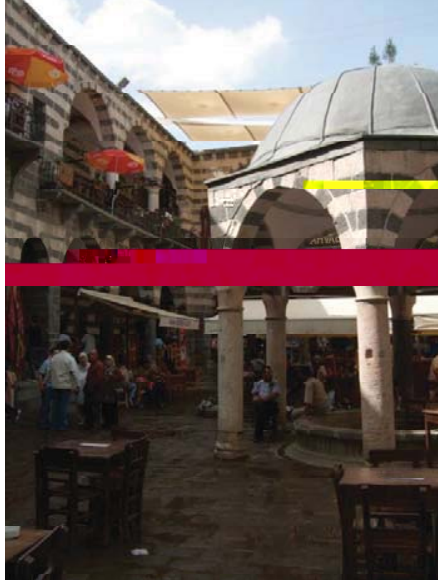
Cumhuriyet'in inşasını takip eden ilk yıllarda kahvehanelerin temizliği, mimari özellikleri ve yerel halkın zamanını miskin bir şekilde öldürmesi gibi gerekçelerin yanında, o günün kahvehanelerine yöneltilen en büyük eleştiri; bu mekânların "devrim hızına" ayak uyduramamaları vurgusu öne çıkmıştır. Yeniden yaratılan bir toplum modelinde çağdaş batı uygarlığına ulaşmak temel bir hedef olmasından dolayı; kahvehane bu nitelikleri taşıyacak yeni toplum projesine engel olarak görülmüştür. Bu düşünceler Türkiye kahvehaneleri ile Batı kahvehaneleri arasında bir karşıtlık kurularak, Türkiye'dekileri ıslah edilmesi fikri öne çıkmıştır (Öztürk 2005:127). 20. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye'de sürekli olmasa da, en azından düzenli aralıklarla canlı halk edebiyatının üretim ve sergilenme yerine dönüşmeyen kahvehane yok gibiydi. Kahvehanelerde kuşaklar boyunca sürdürülen hikâye anlatma sanatı, geçtiğimiz yüzyılın başından bu yana tüm İslam ülkelerinde geniş halk kitlelerinin okuryazarlaştırılmasıyla birlikte eski özgünlüğünü yitirmiştir (Heise 2001:29-30). Kahvehanenin nihai başarısından kente özgü toplumsal yaşamın belirleyicileri arasında yer alan hangi katmanları etkilediği ve ilk önceleri eleştirilerin doğrudan hedefi olanların nasıl olup da zamanla kabul gören ölçütler haline geldiği veya toplumun bu kamusal mekânın toplumsal yapısıyla birlikte nasıl değiştiğini anlamak çok da zor değildir (Hattox 1998:81). Toplumsal yaşamın kültürel ve sosyal değerler manzumesini oluşturan ortak değerlerin yitirilmesi veya güçsüz bir hale getirilmesi "bellek" yitimine denk gelmektedir (Carlier, 1998:196). Ne zaman, nerede, kimin için

ve hangi alışkanlıklara göre ortaya çıkan bu kamusal mekân, toplumun kültürel algı süzgecine nasıl sirayet etmiştir? Kahvehanelerde erkeklere özgü kuralların katılığını, ortak kabulleri zorlayan erke karşı duyarsızlık; bu mekânın soysallık oyununda birlikte yaşarlık olgusunun toplumsal boyutunu sorgulamak, bize bu mekânın ferasetini ortaya çıkaracaktır.

Kahvehanelerin tarihsel süreçte yaşanan değişimlerle birlikte miadını doldurduğu görüşü; bugünün toplumsal görünümünde doğru bir sonucu işaret etmeyebilir. Kahvehaneler işlevsel olarak değişikliklere maruz kalmakla birlikte, bir hizmet ve kültür kurumu olarak, geçmiş 300 yılda olduğu gibi günümüzde de toplumsal gelişmeleri izlemeye devam etmektedir (Heise 2001:188-189). 1970'lerden itibaren toplumsal yapı içinde genç nüfusun yarattığı değişim rüzgârı; onları kamusal mekânların müdavimleri haline getirdi. Osmanlı döneminde kadınlara açılan yerler arasında kafelerin olması gibi; Genç Cumhuriyet döneminde de toplumsal ve kültürel değişim beraberinde genç kızlara kahvehane yolu açmıştır. "Kafe" diye tanımlanan mekânları her şehirde görmek mümkündür. Çok çeşitli türleri, ulusal özellikleri ve işlevsel özellikleri olmalarına karşın; bu kurumlar kahvehane sektörünün başlangıçtan beri sunduğu yeme, içme, oyun, eğlence ve az da olsa eğitimden oluşan bir karışımı sunmaya devam etmektedir. Kahvehaneler bir üretim yeri, özellikle de gazete haberlerinin yayıldığı bir yer olma işlevini günümüzde de hala sürdürebilmektedir. Kahvehaneler kültürel ve okumaya dayalı çoğu işlevini yitirmekle birlikte, bu kamusal mekânlarda gazete okumak hala çok yaygın bir durumdur.

Kahvehane olgusunun toplumsal düzeyde sosyolojik yapısını ortaya çıkaran erkin arkasında; katmanlaşan toplumsal normlara bir başkaldırı veya meydan okumanın varlığı olasıdır. Bu nedenle; kahvehanenin toplumsal yapıdaki kültürel gücünü; birbirine karışan müdavimleri ve siyasal fonksiyonlarıyla klasik bir değer anlayışının kodlarını temelden sarsmaya başlamış olmasıdır. Bireyin kültürel geli-

rağbet gösterdiği Diyarbakır; şimdilerde işsizlik, yoksulluk ve kentsel yozlaşmayla boğuşmaktadır (Mercan 6.29.2009).

Resim 7. Hasanpaşa Hamı ve orta yerinde yer alan şadırvan etrafında ve avluda oturan farklı kesimdeki insanlar (Diyarbakır, 2009).

İslami kentin toplumsal hayatına katılan kahvehane; kentin yaşamına ve kültürüne sirayet etmesi uzun yıllar almıştır. “Bu yeni buluşma mekânıyla birlikte toplumsal ilişkilerde bambaşka bir anlayış ortaya çıkmış ve o güne dek cami ile hamamda gelişen toplumsal ilişkiler üzerine kurulu ortak yaşantıda, muhtemelen yepyeni bir örgütlenme söz konusu olmuştur” (David 1998:125) ve bu sürecin tezahürü, toplumsal katmanların kültürel dokularına sirayeti şeklinde gelişmiştir. Naima; kahvehaneleri ilk kuruluş dönemlerindeki işlevlerini dikkate alarak, “Mecma-i Zürefa” deyimini kullanmıştır. Bu deyimde birer kamusal mekân olan kahvehaneler; güzel konuşmaların icra edildiği toplantı yeri ve akademik buluşmaların hayat bulduğu yerler olarak tanımlanmaktadır (İşoğlu, 10.03.2009). Türkiye’de süregelen sosyal ve toplumsal değişimlerle birlikte kamusal mekânlarda(Kahvehaneler) bu değişimlerden olumsuz bir şekilde etkilenmişlerdir. Özellikle 1980’lerden sonra bölgede yaşanan terör olgusu Diyarbakır gibi şehirlerde kahvehanelerin toplumsal işlevlerini cılızlaştırarak, bu mekânları farklı bir sosyal işlevin içine sokmuştur. Suriçi tarihi kentsel dokusu içinde yer almış olan tarihi kahvehanelerin çoğu kapanmış, yıkılmış ya da benzer nedenlerden ötürü yok olduğu için ilk kahvehanelerin yapısal dokusu hakkında kesin bilgilere ulaşmak zorlaşmıştır (Resim 8).

Resim 8. Abbas'ın parkı(kahvehanesi)³, Mardin Kapı (Diyarbakır, 2009).

Resim 9. Ulucami kahvehanesinde oturan müdavimler ile tespih satıcısı (Diyarbakır, 2009).

Ortaya çıkan ilk kahvehane mekânları küçük ve izbe yerler olarak bilinir. Zaman içinde kahveye olan ilgi arttıkça, yerleşim alanlarında kahvehaneler çeşitlenerek toplumsal statülerine göre yeni isimlerle ortaya çıkmışlardır. Mahalle arası kahvehanelerine; çarşı, cami yanı kahvehaneleri (Resim 9) ile yol kahvehaneleri eklenmiştir. Toplumsal yapı dönüşümüyle birlikte şehir kahvehanelerinde fikir, siyaset ve edebiyat içerikli sosyal faaliyet alanları ortaya çıkmaya başlamıştır. Büyük bir sembolik değer taşıdığı için kahvehane mekânın başlangıçta camilerin ya-

nında ortaya çıkması bir rastlantı değildir. Toplumsal olarak fazlasıyla değer verilen bu içeceğin başlangıçtaki onaylanma şemasına bakarak, bu konunun dinsel mekânla bir tür ilişki biçimi olduğunu söylemek çok da çelişki yaratmaz. Şehir ve köy yerleşimlerinde konumlanan kahvehanelerin üstlendikleri temel işlevler aynı sonuçları işaret etmektedir. Ancak şehirlerdeki kahvehanelerin sayısal üstünlüğü ve onlara atfedilen sıfatlar nedeniyle kırsal bölgelerdeki kahvehanelerden nitelik olarak ayrılmışlardır. Şehirlerin geleneksel dokusu içinde kümeleşen kahvehaneler işlevsel olarak (nargile kahvesi, emekliler kahvesi, kuşçular kahvesi, hacı hoca kahvesi) kategorize edilmektedir. Şehirlerin kamusal nirengi noktalarını oluşturan cami, hamam, çarşı gibi sosyal donatılarla kimlikleşen yerlere yakın konumlanan kahvehaneler; köylerde ise genel olarak bir meydanın önünde yer almıştır.

Bir zamanlar tarihi şehirlerin toplumsal işleyişlerinde kamusal mekân olma görevini yerine getiren kahvehaneler; insan-doğa ve insan-insan ilişkileri bağlamında geleneksel hayatın yerel örgüsünü asırlar boyu yaşatabilme kudretini göstermişlerdir. Ancak günümüzde ise işsizlerin, aylakların, kumarbazların mekânı olan bu yerlerde eskiden şehrin saygın insanların devam ettiği “kahvehaneler” ile “çayhaneler” vardı. 1980’lı yılların başına kadar kahvehaneler; halkın yetkin insanları tarafından uğranılan birer kamusal mekânlardı. Her semtin merkezinde yer alan kahvehanelerin kendine özgü bir saygınlığı vardı. Kahvehanelere gelenlerin kıyafetlerinin düzgün olmasına dikkat edilirdi. Kahvehaneye gelen gençler bir kenarda kendilerine yer bularak, büyüklerin sohbetlerini dinleyerek veya çaylarını içerek, kendi aralarında sohbet ederlerdi. Bugün statüleri ve toplumsal işlevleri değişikliğe uğramış kahvehanelerin eskiden kıraathane olarak adlandırılması tesadüfi değildi. O zamanlar da “okuma evi” anlamına gelen bu yerlerde okuryazarlar ve zamanın aydın insanları toplanırdı. Bu ekâbir kesim edebiyat, tarih, din ve hayat üzerine konuşmalar yaparken; gündemi belirleyen

olayların tartışmasını kendi aralarında yaparlarmış.

3. 1. DİYARBAKIR'DA TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE KAHVEHANELER

Ortadoğu şehirlerinde (Kahire, Halep v.b) olduğu gibi, Diyarbakır'da da simgesel bir mimari yaklaşımla ya da kültürel bir kimlik kaygısıyla tasarlanmış kahvehane yoktur veya en azından bizler bilmiyoruz (Resim 10). Kahvehanelerin şehrin nirengi noktalarında yer alan cami, hamam, kilise ve pazar yerlerine yakın olması; bu mekânların toplumsal kabullerde kültürel kaynaşmasını yansıtmaktadır.

Resim 10. Bugün yerinde başka bir bina olan Nargileciler Kahvehanesi; Diyarbakır-Balıkçılarbaşı, 1909 (Kaynak: Nejat Satıcı'nın arşivi).

19. yüzyıldan bu yana kahvehaneler mekânsal ve fiziki içerik(plan, görünüm, iç düzenleme, dekor) olarak büyük değişikliklere uğramıştır. Önceleri masalar ortaya çıktı ve ardından da tek ayaklı yuvarlak masalar görülmeye başlandı (Işoğlu 10.03.2009). Kahvehanenin mimari şemasına bakıldığında o yerin geleneksel kültürüyle örtüşen veya o semtin sosyal düzeyini ifade eden mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mekânların ilk oluşum safhalarında sakinlerin birarada olma ve kendi aralarında sohbet edebilme işlevi üzerine kuruluydu. Dünyadaki örneklerinde olduğu gibi, ekonomik ve kültürel yapının değişmesiyle birlikte kahvenin iç mekânsal düzeni de kendiliğinden değişmiştir. E. Estyn Evans'ın söylediği gibi; "bugünü izah etmede geçmişe olan ihtiyaç hiçbir şeyden daha az değildir" (Yoder, 2004:99). Gündelik yaşamdaki farklı eğilimlerin ar-

zuları; hem zamansal ve hem de mekânsal düzenlilikleri kapsamaktadır. Ancak bu tür etkinliklere ilişkin bilimsel kuramların çoğu, zamansal ve mekânsal içerikleri fazla açmazlar. Bu içerimler genellikle örtük bir düzeyde kalma eğilimindedir (Urry 1999:95).

Yıldız (2007) "kahvehane kültürü" üzerine 2002 yılında yaptığı araştırmada alan olarak Diyarbakır'ı seçmiş olmasına rağmen; kahvehane kültürünün tarihsel geçmişini, toplumsal değişimini ve fiziksel döngüsü hakkında kapsamlı bir bilgi vermemektedir. Tarihsel bir şehrin dünü hakkında bilgi vermeden, bugünü anket sonuçlarıyla anlatmaya çalışmak; kahvehane kültüründe tarihsel döngüyü anlamamızı perdelemektedir (Resim 11).

Resim 11. Tarihi Borsa Hamı Kahvehanesinin ön cephesi ve iç mekanı (Diyarbakır, 2009).

Kahvehaneler, ÷lkemizde 20. yüz-
yılın ortalarına kadar toplumsal hayatın

böylesi yerler, toplumsal yaşam içinde her şeyin tüketildiği yerlere dönüşmektedir. Bu tüketim olgusu ziyaretçiler veya yerel insanlar ya da her ikisi açısından da geçerli olabilmektedir (Urry 1999:11).

3. 2. TÜKETİLEN KÜLTÜR VE KAFELER

Ahlaki bir sınır tanımayan kapitalizm; herhangi bir yere sirayet ederken geleneksel çevreyi ve toplumun geleneksel kabullerini sistem dışına itmesiyle bilinmektedir. Egemen küresel kültür endüstrisinin dünya piyasalarını istila eden ürünleri karşısında; ulus devletlerin kendi özvarlıkları olarak tanımladıkları ve koruma altına aldıkları milli kültürlerini savunmaları giderek zorlaşmaktadır (Deniş, 2008; Wild 2007:94). Kültürel değerlerin mekânsal boyutta sürekli olabilme özelliğine ket vurmada modernleşme süreçlerinin yarattığı tek düze üretimin büyük bir rolü vardır. Tarihin devingen skalası içerisinde nesilden nesle geçen ve farklı uygarlıkların geleneksel tınılarını kendi içinde barındırarak yaratılan değerler; üret ve tüket mantığının zorlayıcı baskısı altında ezilerek geçmişle olan bağlarından kopartılmaktadır (Oğuz 2007:32).

Kentlerin kültürel ve toplumsal dokularında ortaya çıkan soysallık biçimi; ülkemizdeki kentlere egemen olan mütevekkil kabulün vurdumduymazlığına karşı olmada sessiz kalmaktadır. Kendini tam anlamıyla gösterebilmesi için öteki yapılarla hem yarışa hem de işbirliğine girmesi ve hem de toplumsal bir hareketlendirici olarak rol alması gerekir. Yenilikten korkar hale gelmiş geçmişin büyüklüğüne ve bugünün dayanaksız görkemine saplanmış bir toplumda; kahvehanelerin tehdit altında olduğu tezahürü günümüzün tüketim kültürüyle hızla bütünleşebilmektedir. Geleneksel kentlerimiz, yeni kültürel eğilimlerde modern ve batı etiketli birçok değeri toplumsal kabul süzgeçlerinden geçirmeden benimsemesi; sahip oldukları değerlerin ya yok olmasını ya da silinmesini yaratmıştır. Bu kentlerimizin toplumsal ve kültürel değişimlerdeki tezahür; kahvehanelerin yerine kafelerin (Resim 12) ikame edilmesi vardır. Toplumsal gösterimde

sınıflar arası tabakalaşmayı belirgin bir şekilde ortaya çıkaran kafeler; kendilerine özgü bir müşteri görünüşü yaratırken, sınıflar arası statü ayırımı da beraberinde getirmiştir. Bu kamusal mekânlara gelenler; geleneksel kültürel değerlerinden arınmış bir şekilde, yoz bir kültürel eğilimin değerleriyle bezenmiş toplumsal bir grubu temsil etmektedirler.

Resim 12. Sanatın sözde kaldığı Sanat Sokağı ve Kafeler dizisi (Diyarbakır, 2009).

Küresel dönüşümler; dünyada geleneksel değerlerin ontolojisine ket vururken, kültür endüstrileri denen olgular (sanatlar, turizm ve boş zamanlar) toplumsal alanın yeni belirleyicileri olmuştur (Urry 1999:12). Kültürlerin mekânlarıyla birlikte üretilip tüketilen bir ticari ürün haline getirildiği küresel ekonomide; kültürel ürünlerin za-

Yahudi vatandaşı öldürerek, uzun yıllar hapis yatan bir kişidir. Cezasını çektikten sonra, 1960'larda bu kahvehaneyi hizmete açar. Bu küçük kahvehaneye gelen müdavimler dışında; okumuş kesim, üniversite hocaları, bölge milletvekilleri, vali ve akil adamları da uğramaktadır. Salaş görünümü bu mekân; kentin siyasi ve toplumsal sohbetlerin merkezi konumunda olan bir yer olarak bilinmektedir.

3 Bir asırdan beri kahvehane olma işlevini yerine getiren Abbas'ın Parkı; ilk önce bahçe ve ağaçları yok edilmiştir. Bir zamanlar ramazan gecelerinin yapıldığı, sosyal ve kültürel etkinliklerin düzenlendiği, ekâbir kesimin edebiyatçılarıyla tartıştığı bu mekân; günümüzde kültürel işlevini tümenden yitirmiştir. Son çeyrek asırda değişen toplumsal yapıyla birlikte kahvehaneye gelen esnaf kesimi farklı yerlere göç edince müşteri deseni tümenden değişmiştir. Bu mekân artık yoksulluk ve sefaletle boğuşanların uğrak yeri haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

Arkan, Seda.; 21.04.2009, "Osmanlı'da Kahvehaneler ve Toplumsal Yaşama Etkileri", [http://mitoloji.info/osmanli-imparatorlugu/osmanlida-kahvehaneler.nedir\(21 Nisan 2009\)](http://mitoloji.info/osmanli-imparatorlugu/osmanlida-kahvehaneler.nedir(21 Nisan 2009).).

Birsel, Salah. *Kahvehaneler Kitabı-Salah Bey Tarihi: 1*, İstanbul: Sel Yayıncılık(5. Baskı), 2009.

Carlier, Ömer. "Magrib Kahvehanesi: Erkek Sosyallığı ve Yurttaşlık Hareketleri", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, Editörler: Héléne Desmet-Grégoire; François Georgeon, Çevirenler: Meltem Atik; Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998: 195-228.

Desmet-Grégoire, Héléne. "Giriş", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, Editörler: Héléne Desmet-Grégoire; François Georgeon, Çevirenler: Meltem Atik; Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998: 13-25.

Deniş, Halil Emre. "Kahvehanelerin Kentteki Sosyal Yaşam Üzerindeki Etkileri ve Değişimi", 3. *Karaburun Bilim Kongresi*, 4-7 Eylül 2008, Karaburun Yarımadası, İzmir, 2008.

David, Jean-Claude. "Osmanlı Döneminde Halep'teki Kahvehaneler: Çarşı ve Mahalle Kahvehaneleri." *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, Editörler: Héléne Desmet-Grégoire; François Georgeon, Çevirenler: Meltem Atik; Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998: 125-140.

Ediz, İsmail. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim." *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, Vo. 8, Sayı 1, s.179-189.

Günçe, Kağan- Fatma İkin. "Geleneksel Yerleşimlerde Birer Kültürel ve Sosyal Merkez Olan Kahvehaneler: Kıbrıs-Mesarya Örneklemeleri", *V. Kıbrıs Araştırmaları Kongresi-DAÜ*, Mağusa-KKTC, 2005: 305-319.

Goushegir, Aladin. "Safeviler'den Günümüze İran'da Kahve ve Kahvehaneler", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, Editörler: Héléne Desmet-Grégoire; François Georgeon, Çevirenler: Meltem Atik; Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998: 155-1993.

Glassie, Henry. "Halk Mimarisi II." *Millî*

Folklor, Yıl 17, Sayı 68, Çeviren: Abbas Karakaya, s. 232-234.

Hattox, Ralph S. *Kahve ve Kahvehaneler*. Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 38(II. Baskı), 1998.

Heise, Ulla. *Kahve ve Kahvehane*. Çeviren: Mustafa Tüzel, Ankara: Dost Kitabevi, 2001.

İşoğlu, Tunç.; 10.03.2009, "Kahve ve Kahvehaneler",

[http://kirpi.fisek.com.tr/print.php?metinno=ta-rih20050131115219.txt\(10.03.2009\)](http://kirpi.fisek.com.tr/print.php?metinno=ta-rih20050131115219.txt(10.03.2009)).

Kiel, Machiel. "Şehrin Fiziksel Özellikleri." *Evlilya Çelebi Diyarbakır'de*, Derleyenler: Martin Van Bruinessen ve Hendrik Bosechoten, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003: 1001-116.

Mercan, Mehmet.; 2009, "Eski Diyarbakır'da Kırathane Kültürü",

[http://bilinmeyendiyarbakir.com/ev_yasam.html\(6.29.200\)](http://bilinmeyendiyarbakir.com/ev_yasam.html(6.29.200)).

Nişli, Semra. "Kahvehane Kültürünün İncelenmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Dili ve Edebiyat Bölümü; Dönem Ödevi*(Danışman: Prof. Dr. Şeyma Güngör), İstanbul, 2008.

Oğuz, Öcal. "Folklor ve Kültür Mekamı", *Millî Folklor*, Yıl 19, Sayı 76, s.30-32.

Öncü, Ayşe., Weyland, Petra.; 2005, "Küreselleşen Kentlerde Yaşam Alanları ve Kimlik Mücadelesi", *Kültür, Mekan, İktidar*(Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler), Derleyenler: Ayşe Öncü ve Petra Weyland, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005: 19-39.

Öztürk, Serdar. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Kahvehane ve İktidar(1930-1945)*. İstanbul: Kırmızı Yayınları(I. Baskı), 2005.

Urry, John. *Mekanları Tüketmek*. Çeviren: Rahmi G. Ögdül, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.

Yağbasan, Mustafa-Fuat Ustakara. "Türk Toplumunda Kahvehane ve Kafelerdeki İletişimsel Ortamı Belirlemeye Yönelik Bir Alan araştırması(Gaziantep İli Örneği)", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, s.233-260.

Yaşar, Ahmet. "Erken Modern Dönem Osmanlı'da Kamu Mekamı Üzerine Mücadele: Kahvehane Yasaklamaları", *Uluslararası XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara, 2006.

Yoder, Don. "Halk Yaşamı", Çeviren: Ayça Yavuz, *Millî Folklor*, Yıl 16, Sayı 63, s. 98-231.

Yıldız, Cengiz. *Kahve Kültürü*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.

Wild, Antony. *Kahve: Bir Acı Tarih*. Çeviren: Ezgi Ulusoy, İstanbul: MB Yayınevi, 2007.